

14. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2003. — 344 с.
15. Пучков О. А. Теория государства и права: проблемы и перспективы // Правоведение. — 2001. — № 6. — С. 4–13.
16. Раянов Ф. М. Проблемы теории государства и права (юриспруденция): Учеб. курс. — М.: Право и государство, 2003. — 304 с.
17. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. Т. 2. Логика правового исследования (Как написать диссертацию). — М.: ЗАО «Юстицинформ», 2004. — 560 с.
18. Шахапов В. В. Правовые парадигмы: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Владимир. юрид. ин-т Федеральной службы исполнения наказаний. — Владимир, 2005. — 193 с.
19. Философия права: Учебник / О. Г. Давиляна и др.; Под ред. О. Г. Давиляна. — М.: Эксмо, 2005. — 416 с.
20. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. — 1093 с.
21. Бачинин В. А., Журавский В. С., Папов М. И. Философия права: Словник. — К.: Ін Юре, 2003. — 408 с.
22. Федоров В. П. Философия права: Курс лекций. — СПб.: ГУАП, 2006. — 264 с.
23. Гудима Д. А. До питання про потребовий дослідницький підхід у праводержавознавстві // Юридический вестник. — 2006. — № 1. — С. 64–69.
24. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность. — Л.: Изд-во при Львов. гос. ун-те Изд. объединения «Вища школа», 1985. — 167 с.
25. Рабинович П. Соціальна сутність прав людини: у світлі потребового підходу // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2005. — № 1 (40). — С. 3–13.
26. Зазасва Н. Б. Онтологическая сущность права: антропологическо-ценностный подход. — Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 2005. — 235 с.
27. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — 20 с.
28. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. — СПб.: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. — 864 с.
29. Право и общество: от конфликта к консенсусу: Монография / Под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашина. — СПб.: С.-Петерб. ун-т МВД России, 2004. — 480 с.
30. Речицкий В. В. Символическая реальность и право. — Л.: ВПТЛ-Классика, 2007. — 732 с.
31. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. — Х.: Право, 2002. — 328 с.
32. Максимов С. И. Герменевтическая концепция права // Обрії комунікації та інтерпретації: Матеріали VIII Харк. міжпар. Сковородишівських читань. — Х., 2001. — С. 125–127.
33. Дудаш Т. І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2008. — 16 с.

УДК 340.12:115

І. Г. Оборотов

ТЕМПОРАЛЬНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Методологічне значення темпорального виміру правової реальності обумовлене тим, що право, як і будь-який соціальний феномен, має нерозривний зв'язок з часом у різних його формах. Необхідність дослідження таких зв'язків проявляється у всій системі юриспруденції, в тому числі у філософії і соціології права. При цьому відчувається потреба у виробленні системи категорій і понять, які б послужили методологічною основою у дослідженні питань часу у правовій реальності.

Незважаючи на велику кількість спроб визначення правової реальності [1, 30; 2, 333; 3, 13; 4, 11], серед них можна виділити певну єдність: по-перше, правова реальність уявляється як форма буття права; по-друге, вона володіє і об'єктивними і суб'єктивними рисами; по-третє, вона відзначається багаторівневістю, адже включає найрізноманітніші правові явища, що відносяться як до матеріального, так і до ідеального світу.

Правова реальність, за словами С. І. Максимова, складається з таких рівнів (форм буття права): 1) світу ідей (ідея права); 2) світу знакових форм (правові норми й закони); 3) світу взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя). Кожний із цих рівнів, відповідно, має специфічні тимчасові характеристики.

Варто вказати на наявність проблеми можливої неузгодженості цих трьох різновидів правової реальності [5, 71], внаслідок чого правові ідеї, законодавство й правова поведінка виявляються незбалансованими, а право в цілому втрачає левову частку від здатності до впорядкування.

Попри все те, не можна не відзначити, що правова реальність і для юриста, і для обивателя має поставати як щось ціле, монолітне, де ця монолітність забезпечується внутрішньою єдністю і погодженістю між вищезгаданими пластами правової реальності, а ідея права буде пов'язана із правовим життям настільки ж тісно, як і елементарні частки, що складають атом. За справедливим зауваженням О. В. Петрова «будь-яка емпірична правова реальність за зовнішньої многоликістю і динамічністю виявляє незмінний стрижень; містить у собі те необхідне, що робить її, де б і коли б вона не існувала, самототожньою, рівною, адекватною самій собі» [6, 73].

У зв'язку з такою внутрішньою єдністю напрошується висновок про необхідність використання категорії «правовий час», яка б відбивала темпоральні характеристики правової реальності. Така категорія здобула останнім часом розвитку на дисертаційному рівні у філософсько-правових і теоретико-правових роботах українських і закордонних (у першу чергу — російських) вчених.

Так, російська дослідниця І. В. Волк визначає правовий час як особливу функціональну категорію юридичної науки, що відбиває процес безперервних змін юридичного життя, у ході якого виникають і зникають правовідносини, юридичні норми й правові акти, які впливають на становлення та розвиток юридичної науки і практики. Серед основних особливостей правового часу називаються тривалість, своєчасність, безперервність, ритмічність, повторюваність, одночасність, послідовність, датування, момент і юридичний строк [7, 6]. Серед основних особливостей правового часу називаються тривалість, своєчасність, безперервність, ритмічність, повторюваність, одночасність, послідовність, датування, момент і юридичний строк [7, 6].

Дещо інше визначення наводиться в дисертаційному дослідженні українського юриста О. В. Пушняка, який розглядає правовий час як особливу форму соціального часу, що не збігається з фізичним часом і являє собою «систему часових параметрів (тривалість, послідовність, ритм, темп) існування, тобто розвитку і функціонування певного юридичного об'єкта» [8, 6].

Докладне дослідження правового часу дозволило О. В. Пушняку виділити такі особливості правового часу, як об'єктивність; обумовленість процесами, які протікають у правовій системі, в основі яких лежить юридична діяльність; упорядкованість; одномірність; односпрямованість і незворотність; конструктивна спрямованість; відносна зворотність; неоднорідність, багатовимірність; системність часових проявів юридичної дійсності; нерівномірність; єдність переривності та безперервності; накопичувальна властивість [8, 7–8]. Конкретизація правового часу може здійснюватися за допомогою понять тривалості, послідовності, ритму, темпу, які сутнісно пов'язані з категорією становлення, котра вважається основою темпоральності [8, 8].

У спробі дати власне визначення правового часу треба звернути увагу на таке:

1. Правова реальність має розглядатися як така, що перебуває у певному середовищі — просторово-часовому континуумі (або, користуючись термінологією М. М. Бахтіна, — хронотопі), який складається з правового простору та правового часу (по суті, про те ж говорить і французький теоретик права Ж.-Л. Бержель: «юридичний феномен розвивається і еволюціонує в часовому, географічному та соціальному контексті і не може розглядатися у відриві від нього» [9, 194]). Тут можна говорити про об'єктивність часу як середовища існування права, оскільки він виступає як зовнішня характеристика правової реальності: остання розвертається в ньому і може піддаватися вимірюванню за його допомогою.

2. Час може проявлятися в трьох формах — як реальний (будучи зовнішньою характеристикою реальності, що розгортається в ньому і вимірюється за його допомогою), перцептуальний (психологічний, що є відбиттям об'єктивного часу у свідомості суб'єкта) і концептуальний (за допомогою якого створюються абстрактні моделі, що є способом наукового пізнання реального і перцептуального часу).

Виділення зазначених форм часу пов'язане із наявністю у часу права онтологічних і гносеологічних характеристик. Онтологічна сторона феномена часу пов'язана із об'єктивним часом, гносеологічна ж — із суб'єктивним.

Дослідник проблеми соціального часу В. П. Яковлев відзначає, що суб'єктивний час є віддзеркаленням об'єктивного, реального часу у свідомості й може бути феноменом як індивідуальної, так і суспільної свідомості [10, 51]. При цьому гносеологічно виділяються науково-теоретичний, понятійний рівень свідомості, осмислення часових властивостей і відносин (концептуальний час) і рівень чуттєво-емоційного переживання часу (перцептуальний час) [10, 52].

Досить точно про співвідношення цих форм часу висловився відомий радянський темпоролог А. М. Мостепаненко: «перцептуальний простір і час... суть умови співіснування та зміни відчуттів і інших психічних актів суб'єкта. В реальному просторі локалізовані фізичні об'єкти, а в перцептуальному — наші відчуття... При описі явищ природи ми вибираємо такий концептуальний простір, який найкраще відповідає особливостям нашого перцептуального простору і часу і у зв'язку із цим є для нас найбільш зручним» [11, 31, 35].

3. Крім очевидного впливу часу на правову реальність варто вказати і на старання людини маніпулювати часом за допомогою права. Як вірно відзначає П. М. Рабінович, право регулює не час як такий, а темпоральні параметри діяльності, виступаючи одним з засобів освоєння часу [12, 19]. Серед способів такого впливу — введення державою еталонів часу, перехід на «зимовий» і «літній» час, встановлення строків і визначення їхньої тривалості тощо.

Цілковито очевидно, що такій категорії, як «правовий час», неможливо дати універсальне визначення, але все-таки можна запропонувати таке його трактування: правовий час — це особливий різновид соціального часу, що є складовою частиною правового хронотопу і невід’ємним атрибутом правової реальності. Амбівалентний характер відносин правового часу і права полягає в тому, що право змінюється в часі і під впливом часу і разом з тим намагається впливати на його прояви за допомогою своїх регулятивних можливостей.

Правовий час, будучи цілісною категорією, проявляється в різних формах буття права як реальний (об’єктивний, зовнішній до правових явищ), концептуальний (у юридичній науці, нормотворчості) і перцептуальний (у правовому спілкуванні). При цьому не можна сказати, що певному рівню правової реальності відповідає конкретна форма правового часу — скоріше можна стверджувати, що така форма залежить від об’єкта і обставин.

Важливим є питання про властивості часу: вживається, що спроби навести єдиний перелік всіх властивостей правового часу помилкові. Можна говорити про властивості окремих форм правового часу, причому ці властивості можуть бути характерні більш, ніж для однієї з них; але надавати будь-якій із цих рис статусу універсальної для правового часу взагалі — неможливо. Причина цього криється в розходженнях між об’єктивним і суб’єктивним світом.

Особливої уваги заслуговує питання про темпоральний вимір *ідеальної складової правової реальності*. Як відзначає С. І. Максимов, початок буття ідеї права в часі не може бути виявлений. Це — надчасове буття ідеального плану. Невиявність або відсутність початку буття в ідеї права, що дозволяють говорити про її надчасовість, не означають позачасового характеру цієї ідеї. Час ідеї права абсолютний, статичний: сам по собі він залишається незмінним, однак у нових історичних умовах у нього відкриваються нові грані, нові прояви, змінюються форми виразу.

Позитивне право має розглядатися в контексті реального часу, але великим значенням тут володіє і *концептуальний час*, за допомогою якого юристами-теоретиками, а потім і законодавцем створюються певні конструкції, які використовуються потім у практичній діяльності. Відповідно, взаємодія правового часу і позитивного права може бути розглянута у двох аспектах: 1) дія права в часі; 2) регулювання правом темпоральних параметрів діяльності.

Реальний правовий час, як уже було відзначено, виступає як об’єктивна характеристика правових явищ, «середовище» права, яке не має засад, що кореняться у людині. Об’єктивність обумовлена дійсним, об’єктивним існуванням правової реальності в різних її проявах: наприклад, ознаками об’єктивно існуючих явищ володіють джерела права і юридичні факти які ми можемо зафік-

сувати і вимірити за допомогою астрономічного часу. Цікаво, що самі правові явища мають антропний характер, але розташовуються в часовому середовищі незалежно від волі людини: вони не можуть бути звернені назад, не можуть бути вилучені із часу (представлені такими, що ніколи не існували).

Реальний час, як правило, вимірюється звичайними календарними величинами, а календарний час, на думку Г. І. Петрова (єдиного, як вказує П. М. Рабінович, радянського вченого, що досліджував часові категорії, використовувані в правовому регулюванні [12, 19–20]), вживається в системі шести категорій: датування, тривалості, повторюваності, одночасності, послідовності і спадкоємності [13, 47]. Треба помітити, що ці категорії можуть бути з успіхом використані не тільки тоді, коли мова йде про позитивне право, але й при розмові про правове спілкування; інакше кажучи, це взагалі характеристики правового життя.

Говорячи про правове регулювання темпоральних параметрів діяльності, П. М. Рабінович відносить до них тривалість, швидкість, своєчасність і ін. [12, 19–21], причому особлива увага приділяється саме останній характеристиці. Бачиться, цю властивість можна додати до низки основних темпоральних категорій юриспруденції, наведеної Г. І. Петровим, зазначивши, однак, що своєчасність не може бути названа характеристикою реального часу, оскільки вона завжди виникає в людській свідомості і відноситься до сфери перцептуального часу.

Концептуальний правовий час пов'язаний, у першу чергу, не із психікою, а із розумом, оскільки є результатом уможглидних конструкцій, плодом логічних виведень. Ця форма часу, як і перцептуальний час, породжується людською свідомістю і має здатність упорядковувати людську діяльність: за допомогою таких категорій реального часу, як момент часу, тривалість, послідовність, одночасність тощо, створюються моделі належної, бажаної або можливої поведінки.

Одна з найважливіших особливостей концептуального правового часу полягає в тому, що він законодавчо проголошує деякі основні властивості реального часу (безперервність і незворотність), але за допомогою правових фікцій робить ці властивості не універсальними, а всього лише зразковими — вони набувають значення не аксіом, а спростовних правових презумпцій. Дана особливість концептуального часу, відповідно, може бути охарактеризована як фіктивність.

У найбільш широкому значенні час використовується у сфері правового спілкування. Даний рівень правової реальності може розглядатися не тільки в рамках календарного часу, але й через призму категорій історичного (соціально-історичного) і індивідуального (психофізичного) часу.

Правове спілкування може розглядатися як найбільш багатоаспектний, рівень правової реальності і найважливіша складова правового життя — у «знятому» вигляді у ньому присутні ідеальний і нормативний світи, тому ряд іманентних їм властивостей переноситься і на правове спілкування: тут присутні і уяви про абсолютний час ідеї права, і здатність до підрахунку і виміру часу за допомогою його фізичних властивостей, і темпоральні конструкції законодавця. Але на цьому рівні додається ще одна важлива форма правового часу — пер-

цептуальний час. Він нерозривно пов'язаний з людською психікою; властивою будь-якій людині (за рідкісними винятками) здатністю давати оцінки, виходячи із власного відчуття часу.

При розгляді правового спілкування необхідно відзначити кілька важливих властивостей правового часу в даному пласті правової реальності: безперервність, незворотність і нерівномірність. Важливо вказати, що перші дві властивості відносяться до реального, об'єктивного часу, тобто не залежать від людської волі; а останнє — суб'єктивно, оскільки відбувається у свідомості спостерігача (одиначного або колективного) і в чималому ступені залежить від психологічних характеристик суб'єкта.

Таким чином, можна помітити, що для правової реальності в цілому не можна використовувати однакове розуміння часу і його властивостей. Кожен з рівнів правової реальності знаходить вираз у тій чи іншій формі правового часу, а кожна з них має свої властивості. Світ ідей бачиться таким, що перебуває в «Хроносі», тобто абсолютному, вічному й нерухомому часі; нормативний світ використовує поняття реального і концептуального часу; правове спілкування, у свою чергу, має характеристики реального, концептуального і перцептуального часу.

Література

1. Марченко М. П. Курс сравнительного правоведения. — М.: Городец-издат, 2002.
2. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). — Х.: Эспада, 2005.
3. Крижапівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія. — О.: Фенікс, 2006.
4. Крет О. В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.01. — Тамбов, 2007.
5. Оборотов Ю. П. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). — О.: Юрид. д-ра, 2002.
6. Петров А. В. О методологических подходах к определению категории сущности права // Вестник Нижегородского университета им. П. И. Лобачевского. Сер. право. — 2003. — Вып. 1.
7. Волк И. В. Право, время и пространство: теоретический аспект: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. — М., 2004.
8. Пушпяк О. В. Категория «час» у правовому вимірі: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Х., 2005.
9. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. — М.: Nota bene, 2000.
10. Яковлев В. П. Социальное время. — Ростов: Ростов. ун-т, 1980.
11. Мостепаненко А. М. Пространство и время в макро-, мега- и микромире. — М.: Политиздат, 1974.
12. Рабинович П. М. Время в правовом регулировании (философско-юридические аспекты) // Правоведение. — 1990. — № 3.
13. Петров Г. И. Время в советском социальном регулировании // Правоведение. — 1983. — № 6.